

elfog a szorongás, hogy talán a modernitás mégsem más, mint a »beteljesült bűnösség«.” 179. o.) Vagy mert már valójában nem is szorong ettől? Vajon ez a kiméletlen végig gondolás, amit Vajda Mihály tesz, nem vezet-e éppen a feldolgozás, önnön gondolkodói útja megértésének elkerüléséhez? Vajon nem rövidíti-e le túlzottan az utat? Azt már alig merem hozzatenni, hogy Kierkegaard-nál, akitől a szorongás e fogalma ered, a szorongás egyszerűen a bűn kezdete is, noha még nem maga a bűn. Egyik korábbi recenzióban megkockáztattam kimondani azt a véleményemet, hogy a legújabb kori filozófia „szellemtelenségét” bizonyítja, ha az emberi lét bűnösségét állítja vizsgálódásának középpontjába, s ugyanakkor tagadja a tőle való megtisztulás, megszabadulás mindenfajta vágyát is. Ugyanígy ezúttal sem hallgathatom el azt a kételyemet a jelen kötettel kapcsolatban, hogy bár egyetérthetünk Vajdával abban, nincs egyetlen filozófiai igazság, egyetlen üdvözítő elmélet, de vajon lehetséges-e az, szabad-e a filozófiának lemondania az igazságra, a Jóra való vágyakozásról is, az iránta való szeretetről? Lehetséges-e a szó eredeti értelmében vett, valódi filozófia szókratészi kérdésekkel, de Szókratész erőszaka nélkül? A magam részéről nem látok rá esélyt.

Kocziszkó Éva

A KORA MODERN BRIT POLITIKAI GONDOLKODÁS CAMBRIDGE-I LÁTKÉPE

John Dunn: Locke

Atlantisz, 1992. 117 oldal, 165 Ft

Richard Tuck: Hobbes

Atlantisz, 1993. 155 oldal, 210 Ft

Bajban vagyok a terminológiával. Egy olyan fogalom magyar változatára lenne szükségem, amellyel a kora modern kor politikai gondolkodástörténetével ma foglalkozó szerzők saját kutatási területüket legszívesebben jelölik: az *intellectual history* terminusáéra. Hiába próbálkozom azonban, tudom, hogy az

eszme-, gondolkodás-, illetve szellemtörténet kategóriái már foglaltak, s az olyanok, mint gondolatiság-, intellektus-, felfogás-, tudat- vagy mentáltörténet pedig vagy félrevezetők, vagy nem állnak meg a lábukon magyarul. Így viszont, mivel amire nincs szavam, arról nem tudok beszélni, tulajdonképpen le kellene mondanom e diszciplináris megkülönböztetés jelentőségének bemutatásáról.

Hogy a politikai gondolkodás történetének vizsgálata autonóm tudományterület, amelynek megvannak a maga sajátos szabályai, az persze ma már nem igényel különösebb bizonyítást. Mint az emberi tudatosságra reflektáló minden (humán) tudomány történeti feltárása esetén, itt sem csak a tudomány történetében beállott, hanem a tárgy, az emberi öntudat általános fejlődésével együtt járó változásokat is hitelesen fel kell térképezni. Az ilyen nehézségeket is számoló módszertani szabályok mibenléte s kötelező érvényük tekintetében a szakmán belül is éles ellentétek vannak.

A sokak által cambridge-i iskolának nevezett történelemszoport – tagjai között szokták emlegetni szerzőinken kívül Quentin Skinner, John Pocockot, James Tullyt, Hont Istvánt és másokat – e vonatkozásban a szigorú történeti hűség elvét érvényesítő *intellectual history* elkötelezettje. Kinek-kinek persze e kategória értelmezését illetően is eltérő a véleménye. Ők mindannyian mindenesetre arra tesznek kísérletet, hogy egy-egy történeti emléket, vagyis fennmaradt szöveget, a tágabb intellektuális környezetbe helyezzenek (vissza); e célt szolgálja a korabeli diskurzusfajták rekonstruálása, a vitakérdések felelevelnitése és az egykorú napi politikai helyzet minél pontosabb analízise. A mű megértésére tett kísérlet számukra valami olyasmit jelent, mint a mű létrejöttének indokai, áttételesen a szerző szándékai utáni nyomozás. Vagyis megértésfogalmuk többet kíván meg (illetve többet remél) egy pusztán történeti-pozitivistá tényfeltárási aktusnál. A kifejezés első tagját alkotó intellektuális jelző itt azt jelenti, a mű, a kor, a szerző gondolatvilágának feltárására irányul a szándék, vagyis annak a keretrendszernek a kikapogatására, amely meghatározta, hogy mit (és főleg mit nem) gondolhattak egy adott korban – ez esetben a politikáról.

A szemlézett két könyv írója, John Dunn

és Richard Tuck – mindkettő ma is aktív cambridge-i professor – legalább annyira törlekszik a szóba jöhető lehetőségek közül az anakroniztikusak kizárására, mint pozitív állítások megkockáztatására. Erre persze nem csupán tudományos meggyőződésük vezeti őket, hanem az a fajta ismeretterjesztő forma, amely az Oxfordi Egyetemi Kiadó PAST MASTERS (A MÚLT MESTEREI) sorozatára jellemző (az Atlantisz Kiadó tőlük vette meg a kiadás jogát). Ezek a könyvek az egyetemi hallgatók szélesebb tábora számára készültek, vagyis egy olyan olvasói közeget céloznak meg, amely nem a módszertani vitákra, hanem a kutatási eredményekre kíváncsi. Ugyanakkor a feldolgozandó szerzőkkel kapcsolatban a legkülönbözőbb tévhitek és ostoba előítéletek, anakronisztikus elképzelések élnek, még a művelt közönség körében is. A történetileg hitelesebb kép kibontásához ezért nem elegendő egy új felfogás vagy megközelítésmód körvonalazása, a vizsgált szerzőre, műre és korukra egyaránt ráakódott hordalékanyagot kell először valamilyen módon lebontani. Mindez olyanfajta gyakorlati kritikai feladatot jelent, amelynek érdekében el kell mondanunk az általánosabb módszertani kérdések boncolgatásáról. Csak azon, már-már didaktikus tételek kimondásától nem riadnak vissza, amelyeknek az elfogadása nélkül vállalkozásuk értelmezése aligha lehetséges. Ilyen például annak a közhitnek az eloszlátása, amely szerint: „*a különböző filozófia- vagy etikatörténeti munkák szereplői – olyan eltérő személyiségek, mint Aquinói Szent Tamás, Machiavelli, Luther, Hobbes, Kant vagy Hegel – valamilyen értelemben egyetlen közös szellemi vállalkozás részesei voltak, és egymásban munkatársukra ismertek volna*”. (Tuck, 13 o.) Ez a politikai filozófusok számára (ittthon is) ma is oly kézenfekvő elképzelés alapvetően elhibáztott: „*be kell látnunk: az egységet, amelyet célkitűzéseinkben felfedezni véltünk, mi magunk láttuk bele azokba, és saját nézőpontjunktól tekintve mind életük keretei, mind megoldandó feladataik nagyon eltértek egymástól*”.

Nézzük most már, hogy szerzőink szerint mire vállalkozott tehát a két kiválasztott filozófus. Nagyon konkrét dolgokról esik szó. Arról például, hogy Hobbes műve, mely az ELEMENTS OF LAW, NATURAL AND POLITICAL címet viseli (s melyet kicsit önkényesen for-

ditott a Tuck-könyv fordítója A TERMÉSZETES ÉS A POLITIKAI JOG ELEMELI-ként, hisz a Law elsődleges szótári jelentése és ezen összetételben hagyományos fordítása törvény, esetleg törvényszerűség), „*bizvást értelmezhető a hajó-pénzváltáshoz való hozzászólásként*”. (39 o.) Vagy: „*mind formába öntésének körülményei, mind annak motivációja szorosan a kirekesztési válsághoz köti a KÉT ÉRTEKEZÉS-t*”. (Dunn, 45 o.) Lehet, hogy ezek a pontosítások a felületes szemlélő számára csak a történeti kukacoskodásai, mondván, mi biztos nem ezért olvassuk e műveket. Nyilván minden olvasónak szíve joga megválasztani, miért olvas egy-egy művet, a cambridge-i történeti iskola számára mindenestre nem mellékes a mű eredeti jelentésének fölfejtése s ezen keresztül a szerző feltehetően hiteles portréjának a fölidézése. Hisz az ilyen apró pontosítások révén érhető el az, hogy olyan általánosabb kérdésre is válaszolni tudjunk, mint hogy milyen viszonyban állt szerzőnk ideológusként korával (ha feltesszük, hogy minden politikai filozófus egyben valószínűleg ideológus is). Amennyiben az a történetileg bizonyíthatóan téves elképzelés él bennünk, hogy Locke említett művét az angol dicsőséges forradalom legitímálása érdekében írta, vagy hogy tulajdonelméletével a kapitalista magántulajdon sérthetetlenségét kívánta megalapozni, akkor könnyen láthatjuk céljának az épp fejlődésnek induló kapitalista társadalmi rend filozófiai felmagasztosítását. „*A XVII. századi Anglia egész társadalmi és gazdasági rendje egy olyan emberi intézményen nyugodott [tudniillik a pénzen], melynek erkölcsi oldalával kapcsolatban Locke rendkívül ambivalens érzelmeket táplált. Minden anakronizmus nélkül kijelenthetjük, hogy elméletének ennél a pontjánál [tudniillik pénz és tulajdonjog viszonyánál], ha csak egy pillanatra is, de rendkívül éles megvilágításba kerül a kereskedelmi kapitalizmus morális törekenysége. S mindez nem tökéletesebb rálátásunk vagy utólagos bölcsességünk miatt érzékeljük ilyen tisztán, hanem mert maga Locke sem óhajtottta tagadni. Tulajdonelméletének célja ugyanis nem az volt, hogy jó képet vágjon kora Angliájának társadalmi és gazdasági rendjéhez.*” (A jó képet vágjon helyett pontosabb és stilsztikailag is helyesebb lett volna a „megnyerő képet fessen” fordulat.)

Van azonban egy még ennél is általánosabb szintje a történeti hűség kérdéskörének.

Egy gondolkodó egész vállalkozásának megértése és félreértése is lehet a fentebb részletezett aprómunka (vagy épp hiányának) tétje. Mindkét könyvünk szerzője dédelgetett olyan tervet munkájával kapcsolatban, ami a gondolkodó gondolkodói nagyságának és arányának kérdésére vonatkozott. Hisz egy ilyen típusú, szélesebb olvasóközönségnek szánt ismeretterjesztő munka csak akkor lehet sikeres, ha valamilyen általános téziszre tudja története különböző szálait felfűzni, ha egy olyan lényeges kérdést talál, ami érdekelhet bennünket abból, ami amúgy történetileg adva van. Erre utal Tuck, amikor az előszóiban azt írja: „*Hobbes törekvéseinek megidézése ugyanis a tisztán történelmi vizsgálódáson messze túlmutató szellemi eredményekkel kecsegtet.*” Nem minden történelmi téma, hajdanvolt gondolkodó életútja kínál persze ilyen tanulságokat. Hobbes és Locke igen. S tulajdonképpen szerencsésnek mondható, hogy csaknem egymás után, mindenesetre egymás „kontextusában” jelenik meg ez a két könyv magyarul. Hisz ha elfogadjuk Tuck és Dunn alaptézisét, egymás kortársaiként nem egy esetben valóban hasonló kérdésekkel küzdve kínáltak karakterisztikusan eltérő válaszokat az utókor számára. Míg Hobbes a korai modernség ismeretelméleti, hitbéli és etikai szkepticizmusát magáénak vallva, a pluralizmus anarchisztikus tendenciáival csak a Leviatán egyén feletti hatalmát tudta szembeállítani, addig Locke ugyanezre a kihívásra épp az ellenkező véglet irányába mozdult el: bár nem tudta igazolni a természeti törvény létezését és megismerhetőségét, erkölcsstanát és politikai filozófiáját egyaránt annak rendelte alá, s így ezek rendkívül ingataggyá váltak, mihelyt valaki a szkepticizmus egy radikálisabb változatának talajáról támadta őket. Azt hiszem, ezek a kérdések kellően izgalmasak ahhoz, hogy a szaktudományon kívül álló olvasó is megismerkedjen velük.

A két cambridge-i szerző fő érdeme, mint persze minden történészi munka esetében, a kor felelevenítése. Bevezetésük szakmai nómuma azoknak a beszédmódoknak, tudományos világképeknek, Magyarországon úgy mondanánk, paradigmáknak a fölelevenítése, amelyek szerzőik gondolkodásmódját megalkották. Hiszen ezek már azt is megha-

tározzák, mit tekint egy kor egyáltalán filozófiai problémának. Például Locke egyik alapvető kérdését, tehát „*azt a kérdést, hogy miként kell az embereknek megpróbálniuk élni, napjainkban néhány filozófus nem is tekinti filozófiai problémának.*” (Dunn, 9. o.)

Az egymást váltó szemléletmódok történetiségének fölvezetésében különösen Richard Tuck jeleskedik. Meggyőzően mutatja be, miként jelent meg a „*késő XV. kora XVI. századi*” nemzedékek világgképében a „*cicerói köztársaság*” eszményképe, hogyan váltotta ezt fel a XVI. század végére a Tacitus nevével fémjelvezhető „*államérdek*”-ideológia, melynek szkeptikus-sztoicista világgképét olyan bölcselek dolgozták ki, mint Montaigne, Lipsius és Guicciardini (s miként vált e két hagyomány összekötő láncszemévé Machiavelli), s végül hogyan válaszolt megint erre a következő nemzedék egy a szkepticizmust is magába építő, mégis tudományos igényű világgképpel, Mersenne és főleg Descartes életművében. (Tuck, 19–25. o.)

A XVII. század tehát a modern tudományos világgkép megalapozásának kora. Ezért nem véletlen, hogy mindkét kismonográfiaiban olyan fontos szerep jut a kor tudományos feltevéseinek. „*[Hobbes] idejét és energiáját legalább felerészben az éppen akkoriban kialakuló modern tudomány megértésének szentelte... idevonatkozó elméleteit mégis mellőzni szokták, egyszerűen azért, mert e témával kapcsolatos gondolatait a LEVIATÁN-ban nem tárgyalja részletesebben.*” (Tuck, 9. o.) Pedig igencsak figyelemreméltók. Bár alapvetően a modern tudomány kidolgozása körüli elméleti munka részese („*Descartes-től eltérően... Hobbes képes volt aprólékosan kimunkálni teológiai posztulátumok bevezetése nélkül értelmesen felépíteni a tudatunkon kívüli anyagi világot, ami összhangban van számos modern tudós világi beállítottságú gondolkodásával*” – Tuck, 71. o.), bizonyos szempontból a XIX. századi objektivistá tudományfelfogás cáfolatát nyújtotta, vagyis egy olyan kritika alapjait fektette le, amely épp napjainkban válik mind artikuláltabbá a pozitívista experimentális természettudományos gondolkodásmóddal szemben vagy épp annak következményeként: „*Mint az ELEMENTS OF LAW-ban (I. 4. 10.) mondja, »a tapasztalat semmilyen univerzális konklúzióhoz nem vezet.* Minden kísérlet eredményeként arról kapunk információt, ho-

gyan látják az emberek a világukat, de semmi másról; következésképpen egy tudósnak rendkívül óvatosan kell eljárnia mindenféle kísérleti eredmény értelmezésekor, és folytonosan észlelélméletének kontextusába kell helyezni őket, ez utóbbit pedig egy általános metafizikai elmélet összefüggérendszerébe.” (70. o.)

Locke ugyanezekkel a problémákkal viaskodott korai oxfordi korszaka óta. Oxfordban ugyanis olyan emberekkel kerülhetett közeli kapcsolatba, mint Boyle, Hooke, Lower és Sydenham. A tőlük tanulhatottakat Sydenham így fogalmazta meg 1669-ben, egy Locke-tól származó kézirat tanúsága szerint: „A világban létező tudás eleinte a tapasztalatból és racionális megfigyelésből származott, nem elégedve meg e rendelkezésre álló, számára hasznos tudással, behatol a dolgok rejtett okaiba, alapelveket fektet le, maximákat állít fel a természet működéséről, s így hiú várakozás tölti el, hogy a természet, vagyis valójában Isten az e maximákban előírt törvények szerint működjön.” (Dunn, 19 o., idézi Kenneth Dewhurst: JOHN LOCKE, PHYSICIAN AND PHILOSOPHER: A MEDICAL BIOGRAPHY. Wellcome Historical Library, London, 1963.)

Az elérhető tudományfilozófiai eszmék ismertetésén túl mindkét szerző kimerítően foglalkozik hősük e nézetekre támaszkodó vagy ezektől elrugaszkodó ismeretelméleti alapállásával. Tuck ismerteti azt a három metafizikai alapelvet, melyet Hobbes a szolipszizmus kérdésére adandó válaszához bevezet. Ezek szerinte a következők voltak:

1. Semmi sem képes önmagát mozgásba hozni
2. Csak térbeli testek mozgathatók.
3. Csak testek hozhatnak mozgásba testeiket.

„A szolipszista kérdésére tehát az volt a válasz, hogy kell, illetve kellett, hogy legyen rajta kívül valamilyen anyagi tárgy, ami őbenne az észleleteket okozta. Önmaga nem okozhatta őket, mivel semmi sem lehet saját változásainak az oka, és észleleteinek során kívül nincsen más énje. A rajta kívül lévő dolog pedig anyagi kell, hogy legyen, mivel semmi más nem okozhat semmiféle változást.” (Tuck, 65 o.)

Locke ismeretelmélete a *tabula rasa* közhelely értelmében már sokkal közismertebb. Dunn-nak azonban sikerül ezt is tágabb perspektívába helyezni. A locke-i ismeretelméletet a filozófus élettervének keretei közé állit-

ja, melynek középpontjában az a kérdés áll, az embereknek „hogyan kell megpróbálniuk élni”, az ismeretelmélet kérdése (hogyan lehetséges, hogy az emberek bármit is tudni képesek) ennek csak egy szükséges lépcsőfoka. Ha így tekintjük, belátható, hogy „Locke az ÉRTEKEZÉS-ben [írtsd ÉRTEKEZÉS AZ EMBERI ÉRTELEMRŐL] ...megpróbálta bemutatni, hogyan használhatják az emberek szellemüket úgy, hogy mundazt tudják, amit tudniuk szükséges, s csak abban higgyenek, amiben hinniük kell”. (Locke, 78. o.) (A higgyenek a helyesírás szerinti forma, nem a könyvben adott változat.)

Mint látható, a fő vitapont a tudomány autonómiájának mértéke s ebből következően funkciójának megítélése. E vita legújabb s ennek megfelelően legnagyobb kihívást jelentő fordulata talán a Grotius életművében újból, most már a modern viszonyokra alkalmazott módon feltűnő természetjogi filozófia. Grotius A HÁBORÚ ÉS BÉKE JOGARÓL írt munkája (1625) Tuck szerint nagy szerepet játszott abban, hogy Hobbes egyáltalán a politikai filozófia felé fordult. Ez a mű ugyanazt a szerepet töltötte be Hobbes számára az etika területén, mint Galilei műve Mersenne-ék számára: „az új, a szkepticizmus utáni alapokra helyező tudomány példaképe volt”. (Tuck, 35. o.) Grotius a természetjog alkalmazhatóságát a legszűkebb határok közé vonta vissza (számára a két elfogadható természeti törvény az önfenntartás törvénye és az, hogy „a másoknak való önkényes vagy felesleges károkozás... igazolhatatlan” (Tuck, 36. o.), hogy így védelmezze meg etikája alapját a szkeptikus kihívással szemben. Hobbes maga is elfogadta ezt a minimálprogramot, hisz az tökéletesen egybevágott lecsupaszított ismeretelméleti premisszáival. Locke viszont „nem rokonszenvezett a természeti törvény következetesen világi, kizárólag emberi érdekekre alapozott koncepciójával, ahogy azt például Thomas Hobbes képviselte”. (Dunn, 43. o.) Ebből fakad ismeretelmélete immanszient ellentmondása, illetve az ismeretelmélet és politikai filozófiája közötti feszültség. Episztemológiája ugyan hasznosította a késő reneszánsz szkeptikus örökségét, mégis a benyomás, amit a befogadóban kelt, optimista. „Optimizmusa abban nyilvánul meg, hogy milyen egyszerű, józan, szerény terminusok segítségével vizsgálja az emberi szellem működését. Ez az optimizmus tehát inkább a hangnemben, semmint a

tartalomban nyilatkozik meg, mint ilyen azonban kivételesen félrevezetőnek bizonyult.” (Dunn, 79. o.) Az ismeretelmélet morálfilozófiai vetülete az etika megalapozásának lehetetlenségében érhető tetten: „végül maga Locke is kénytelen volt belátni: kísérlete annak magyarázatára, hogyan képesek az emberek a természeti törvény megismerésére, kudarcot vallott”. (Dunn, 43. o.) Tehát „egy modern nem hívő nézőpontjából okkal kétkedhetünk a KÉT ÉRTEKEZÉS-ben Locke által kifejtett politikai teória megalapozottságát illetően, mivel az teljesen alá van rendelve annak a nézetnek, mely szerint az embereket a természetben elfoglalt helyüknél fogva Isten teljes mértékben úbaigazítja a követendő étellel kapcsolatban”. (Dunn, 44. o.) Ez pedig nemcsak azért fontos, mert a locke-i tanítás mai öröksége, a nemzetek közösségének alapelvei ilyen nem hívő nézőpontból tesznek kísérletet a locke-i politikai filozófia princípiumainak jogok és kötelességek formájában való alkalmazására, vagyis becikkelyezésére, hanem mert egy politikai filozófiát önmagában is jellemez azok köre, akikre egyáltalán vonatkozatható (gondoljunk az arisztotelianus politikafilozófiával szembeni emberjogi alapozottságú ellenvetéseinkre).

Végül is a két könyv alapján egy olyan kép alakulhat ki bennünk, amely e két kora modern bölcselőt az új keletű szkepszissel szemben vívott, gyakran vereséggel végződő harcuk közben ábrázolja. A vereség okát talán épp abban kell látnunk, hogy túlságosan is magukévá tették e szkeptikus alapállást, így az minden gondolatukra rányomta bélyegét. Az erkölcsi ítélet alapjainak szétfoslása megátolta Hobbes-ot egy következetes etikai elmélet kidolgozásában. Nála a politikai elmélet épp a morális kérdésekben tapasztalható kommunikációképtelenség áthidalására szolgál. „A szkepszis helyett a tudományt ajánlotta”, de „mivel kigyomlált mindent, amit kétségesnek tartott, egy szegényes a priori materializmushoz jutott el.” Kudarca az etika területén is hasonló okokból származott, mint általános tudáselméletében, ezért kénytelen volt egy a pozitív jog mindenhatóságát elfogadó politikai filozófiát ajánlani, mint az erkölcsi pluralizmust áthidaló közvetítő nyelvet. (Tuck, 145–146. o.)

A kérdés számunkra adódó jelentősége

nyilvánvaló. „Korunkban a tudománnyal és az etikával szembeni szkepticizmus meggyőzőbb, mint sok más generáció számára.” (Tuck, 147. o.) Márpedig ennek – Tuck talán kissé túl radikális megítélése szerint – közvetlen politikai filozófiai következményei vannak „...Az erkölcsi relativizmus – melyet számos modern liberális öszlönösen helyeselné – könnyen torkollhat illiberális politikába... Könnyen lehet, hogy Locke, akinek e korszak gondolkodói közül a leglátványosabban sikerült elkerülnie ezeket a politikai következtetéseket, csak azért volt képes erre, mert Hobbesénál extenzívebb és dogmatikusabb etikai elméletet dolgozott ki.” Bár revelatív erejű e következtetés implikációja is: „nyitott kérdés, hogy a locke-i típusú liberalizmus e nélkül az elmélet nélkül egyáltalán életképes-e” (Tuck, 100. o.), az igazi kérdés inkább az, hogy milyen következtetést vonhatunk le a hobbesi és a locke-i kísérlet egyidejű kudarceből. A Kontler László gondozásában megjelenő kötetek igazi érdeme ezen, valószínűleg erőnket meghaladó kérdés felvetésében ragadható meg. A megoldás vagy legalábbis a feloldás irányába számomra nyilni látszó út annak a Hume-nak az életművén keresztül vezet, akinek értékelésében álláspontom mindkét szerzővel ellentétes. Ennek kifejtésével azonban meg kell várnom a sorozatban remélhetőleg hamarosan megjelenő Hume-kötetet.

Horkay Hörcher Ferenc

FRANKFURT – A HÚSZAS ÉVEKBEN

Wolfgang Schivelbusch: *Intellektuellendämmerung*
Insel Verlag, 1982

(Magyar kiadása ÍRÁSTUDÓK ALKONYA címmel,
Mesterházi Miklós fordításában az Akadémiai Kiadónál vár megjelenésre)

Mi határozza meg egy város arculatát? A kézenfekvő válasz az lenne, hogy az utcák, a terek, a középületek, a műemlékek stb. Vagyis mindaz, amit a turistáknak látványosságként föl lehet kínálni. Ennél azonban sokkal fon-